

FER LA REVOLUCIÓ I GUANYAR LA GUERRA:
LLOCS DE MEMÒRIA A CATALUNYA (1936-1938)

Montserrat Duch Plana
Universitat Rovira i Virgili

La relació entre toponímia de les vies urbanes i els cicles polítics en les societats contemporànies es prou estreta en constituir-se en llocs de memòria (Nora 1999; Milo 1999; Amigó 1900), amb l'aparició d'herois incontestats, com d'altres poc o molt indiscutits i eventuals incursions de memòries traumàtiques no incorporades al relat oficial, a la recerca de bastir una genealogia pròpia que fes les funcions de tradició legitimadora de les aspiracions de les elits de poder.

Els cicles polítics dels segles XIX i XX determinen la freqüència dels canvis toponímics i la implicació de la política en el nomenclàtor, altament representativa de la relació memòria-història, tradició inventada, commemoració, deute i deure de memòria que, en la batalla pel present, imposa o recorre a noms. Les anades i tornades d'algunes denominacions indiquen les tensions entre les cultures polítiques, per això el desplaçament d'uns noms per altres conté en si mateix un alt significat simbòlic, d'anorreament d'una tradició i d'imposició o legitimació d'altres. Esmentar que el Mercadal es va dir plaça de la Constitució, Reial, d'Isabel II, de Riego i de la República és resumir condensadament bona part del segle XIX a Reus; o que l'actual plaça Prim es denominà Revolució, de les Monges, de Prim i Roja o que el carrer dels Seminaris es conegué successivament com de Castelar, Generalísimo Franco i Ample és tota una altra lògica, que remet a l'evolució del segle XX. Només en el període de la Guerra Civil apareixen denominacions dels de baix, de l'obrerisme, amb vies urbanes dedicades a Ascaso, Carbonell, López Raimundo o Sender; fins aleshores, i amb intermitències, només havia existit la menció al Primer de Maig (Amigó 1988).

Els llocs de la memòria durant la Segona República

En el primer bienni de la República reformadora es produïren els primers canvis toponímics expressius dels postulats ideològics dels nous dirigents republicans que accediren als ajuntaments de Catalunya: catalanització i reafirmació de la identitat republicana i federal en substitució d'una part de la toponímia religiosa, amb noms com ara Francesc Macià, República, 14 d'abril, Fermín Galán, Garcia Hernández o Pi i Margall (Duch 1994 i s.d.).

La resistència popular i obrera al cop militar feixista de juliol de 1936 obre un període revolucionari amb l'àmplia reacció popular contra l'aixecament militar de Franco i la desintegració del poder que determina el camí a la revolució amb el sorgiment d'una nova autoritat, els comitès antifeixistes; el desgavell no s'encarrilà fins el 27 de setembre de 1936 amb l'entrada de la CNT al govern de la Generalitat, quan es va iniciar la reconstrucció del poder públic i la superació de la dualitat de poders. La revolució mostrà l'idealisme, la generositat, com una gran mobilització d'energies de canvi social malgrat el descontrol, l'arbitrarietat i les lògiques cegues de venjança i, àdhuc, sadisme.

Els noms dels carrers

La pretensió d'aquest text és modesta: pretén difondre els resultats de la recerca a l'entorn de les ruptures simbòliques en l'espai públic de les viles i ciutats catalanes durant la guerra. L'opció majoritària del canvi en els noms dels carrers tendeix a substituir la toponímia sacra per la terrenal. De fet, durant els primers mesos de la guerra s'havia viscut una immensa violència anticlerical; més que això, en el cas de les exhumacions de Barcelona trobem l'evidència d'una gran agitació milenarista enmig de rituals d'obscenitat col·lectiva i iconoclàstia que «hacían valer su libertad radical, forjaban una solidaridad militante» que «no se dirigía principalmente contra los individuos exhumados sino contra la institucion religiosa y, sobre todo, contra el orden social al que tal institución servía» (Lincoln 1999: 112; Vovelle 1976; Montero 1961; Ledesma 1997 i 2005). És probable que la guerra i la revolució es comencessin a perdre quan uns lluitaven contra el feixisme i els altres feien la crema d'esglésies en una violència a la rereguarda que afectà moltes persones: 1.541 sacerdots dels 5.060 existents a la Catalunya de 1936, tres bisbes, 896 frares i monges i més de 6.000 civils;

una experiència traumàtica que generà patiments massius i amplíssim desconcert ciutadà i internacional.

A l'inici de la Guerra Civil, la cultura frontpopulista antifeixista adoptà noves denominacions urbanes que pretenien respondre a la nova realitat revolucionària. Així, a Barcelona, la Via Laietana fou rebatejada com a Via Durruti, en homenatge al líder anarquista mort en el front de Madrid el novembre de 1936. És aquesta una, entre moltes altres a Catalunya, expressió de la vindicació simbòlica en l'ocupació d'un espai de què els treballadors i la seva cultura havien estat exclosos, a manera de desafiament a l'estratègia burgesa de marginació i exclusió espacial.

Una revolució que implicava la destrucció creativa dels antics «hacedores de poder, rango i privilegio» (Ealham 2005), en una afirmació del poder revolucionari sobre el paisatge urbà a la recerca d'establir un horitzó sense jerarquies. Així, en l'aspecte simbòlic, els punts de referència urbans, com els noms dels carrers en honor a aristòcrates, banquers, monarques, verges i sants, van ser substituïts per herois de la revolució, amb l'aparició de vies urbanes dedicades als «sants laics» com ara Engels, Kropotkin, els màrtirs de Xicago, Montjuïc o Espàrtac. Noms forts, emblemàtics de tradicions polítiques d'esquerres al costat de figures literàries com Dostoievski, sense menysprear, a manera d'homenatge a l'acció col·lectiva, les denominacions de carrer de la Revolució Social o plaça del Milicià Desconegut. Els actes de commemoració atorguen rendiments, beneficis simbòlics, al celebrant, alcaldes i líders revolucionaris que participen en el bateig dels carrers, envoltats per un grup volàtil que celebra el ritu social en el decurs del qual s'atorga i eixampla el sentiment de pertinença.

En una reforma radical de l'espai construït van ser destruïts altres punts de referència simbòlica del vell ordre urbà; és el que va succeir el juliol de 1936 quan van aparèixer a Barcelona pintades sobre l'estàtua dedicada al comte de Güell, amb una pintada que deia «Màrtirs del 19 de juliol». O la retirada, per part de les joventuts llibertàries, del monument al general Prim, que més tard seria fos i utilitzat per a les indústries de guerra. Aquestes expressions de mutació simbòlica en l'espai urbà s'inscriuen en una atmosfera revolucionària que adopta en la indumentària la granota, la gorra i l'espardenya, amb l'abominació o la supressió del barret, com Orwell descriu a *Homenatge a Catalunya* (Davison 2003).

En un altre ordre de coses, que remet a una mentalitat de ruptura i alteració dels elements portadors d'estatus i poder, amb múltiple funcionalitat en la rereguarda, es produeix l'apropiació dels automòbils de perso-

nes benestants, sovint fets escàpols. Així mateix, en una altra dimensió de les mutacions de la revolució, es generalitza la substitució de les antigues normes de cortesia quan el «teu» substitueix el «vostè» i la tradicional salutació «Adéu» és suplantada pel laic «Salut», amb la qual cosa es fa visible el trastocament de l'ordre establert que comporta la desaparició de l'aparell simbòlic congruent amb el predomini dels sectors socials benestants i la visibilització intensiva i extensiva d'un ambient obrer.

El paisatge urbà es va modificar a mesura que es van produir les ocupacions de finques urbanes i la seva conversió en seus confiscades per les organitzacions obreres situades en les zones centríques de les ciutats, simultàniament a la profusió al carrer de pancartes, consignes i cartells, en una conjuntura que propicià una gran florida del cartellisme (Guerra i propaganda 2006; Pascuet i Pujol 2006; Cartells 2006), que aportà una obra gràfica d'impacte. En aquestes circumstàncies, aviat la iconografia de les organitzacions obreres revolucionàries va eclipsar altres símbols d'identificació més popular, com la senyera catalana o la bandera tricolor de la República (Piqué 1998: 490).

Després del 19 de juliol, la revolució obrera, per a legitimar-se i assolir un grau d'acceptació social suficient, necessitava procedir a la inculcació de nous sistemes de valors i pautes de comportament; un dels instruments per a fer-ho va ser deixar la seva pròpia empremta en la nomenclatura urbana, però respectant, amb excepcions significatives, la retolació adoptada anteriorment pels ajuntaments republicans. Lòdi, la superstició i la por envers els mots tradicionals, especialment els derivats del santoral catòlic, portaven els antifeixistes a bandejar aquests noms i a incorporar una toponímia adient als nous temps. A Tarragona, la Joventut Federal va proposar nous noms per als carrers com ara Narcís Monturiol, Isaac Peral, Pi i Margall, Alferes Balboa o Francesc Layret, mentre que la CNT va impulsar la inclusió en el nomenclàtor d'homes públics com ara Ascaso, Durruti i Ferrer i Guàrdia. En altres casos, es procedeix per acord del veïnat, com quan el passatge de Forn passa a denominar-se de Carles Marx.

Els noms dels pobles

La revolució comportà ruptures en moltes dimensions de la vida col·lectiva catalana, que, com en el cas de la interrupció voluntària de l'embaràs o les col·lectivitzacions del camp i de la indústria, foren legalitzades per sengles decrets de la Generalitat. Així succeí també en l'àmbit simbòlic

de la denominació dels municipis. Que en aquell context això tan gratuït s'obris pas mostra la importància dels llocs de memòria, i els noms dels pobles o dels carrers ho són, en la construcció d'un imaginari social. L'important canvi en la nomenclatura que visqueren un nombre significatiu de municipis catalans estava legitimat pel govern de la Generalitat, constituït com a govern de concentració que integrava consellers en representació d'Esquerra Republicana, Acció Catalana, Unió de Rabassaires, CNT, Partit Socialista Unificat i Partit Obrer d'Unificació Marxista, un govern que es constituí el 27 de setembre de 1936, i l'endemà es dissolgué el Comitè de Milícies Antifeixistes, amb la qual cosa acabava la dualitat de poders a Catalunya vigent des del 19 de juliol.

El Decret de 9 de octubre de 1936 havia regulat el canvi de denominació dels municipis que tingué ressò en diversos llocs, amb acords de procedir a modificacions entre la tardor de 1936 i l'estiu de 1938 (DOGC 4.12.1936, 1.1.1937, 7.1.1937, 25.3.1937, 9.6.1937, 9.7.1937, 16.8.1937)¹ en 144 municipis, una mostra de com la toponímia s'usa per formar els ciutadans en una identitat col·lectiva (*La construcció* 2001; Anderson 2005); amb Koselleck (1993, 2001 i 2004) sabem que les paraules mateixes contenen dimensió de canvi, ja que, en canviar, elles mateixes produeixen canvis.

En la cartografia comarcal destaquen l'Alt Penedès, amb deu municipis afectats, el Bages, amb dotze; Osona, amb setze, i el Vallès Oriental, amb deu. Aquestes comarques apleguen un total de quaranta-vuit modificacions, un terç del total, si bé aquesta iniciativa simbòlica rupturista és present en el conjunt del Principat amb major o menor intensitat. En la majoria dels casos, ens trobem tant davant de canvis significatius, en tot cas, de les noves regles de joc que revisaven les relacions de poder en una perspectiva igualitària com de contestació a l'hegemonia cultural del catolicisme i a la seva preponderància omnipresent.

Una anàlisi² exhaustiva dels cent quaranta-quatre municipis afectats mostra un tret comú, la desaparició de les mencions al santoral, que afecta

1 Decrets firmats pel conseller de Seguretat Interior, Josep Tarradellas, des del gener de 1937 i fins al març del mateix any. Els decrets publicats a partir del juliol de 1937 porten la firma del president Companys, en algun cas conjuntament amb la del conseller de Governació, Carles Martí Focet.

2 Agraeixo a Josep M. Sans Travé, director de l'Arxiu Nacional de Catalunya, les facilitats en l'obtenció de la documentació ANC. "Municipis de Catalunya. Canvis de denominació 1936-1939". Tanmateix, aquest treball és deutor del mestratge de Ramon Amigó Anglés.

el 69% del conjunt. Així, Santa Coloma, que presidia el nom en diverses localitats (Cervelló, Farners, Gramenet i Queralt), va desaparèixer en les noves denominacions de Pinedes de Llobregat, Farners de la Selva, Gramenet del Besòs i Segarra de Gaià, en una substitució de la referència religiosa per elements geogràfics: els noms dels sants donen pas als noms dels rius, el paisatge viscut s'imposa a les referències sagrades. Les referències a Sant Joan, un altre exemple, que afectaven cinc municipis (Abadesses, Mollet, Vilatorrada, Despí i les Fonts) van ser substituïdes respectivament per Puig-Alp de Ter, Mollet de Ter, Vilatorrada de Cardener, Pi de Llobregat i Fonts de Begudà. Els noms d'algunes ciutats varien, com Berga, que va passar a Valldan; Figueres, a Vilatenim, i Palamós va esdevenir Vilarromà. Altres denominacions van ser fruit de les mateixes lògiques de reemplaçament simbòlic, com Sant Boi de Lluçanès, que va passar a dir-se Aurora de Lluçanès; Sant Carles de la Ràpita va ser la Ràpita dels Alfacs; Sant Celoni es va rebatejar com a Baix Montseny, i Sant Cugat del Vallès es va denominar Pins del Vallès. El desplaçament de l'onomàstica és també present a Sant Feliu de Llobregat, que va derivar en Roses de Llobregat; Sant Fost de Campsentelles per Alba del Vallès, Sant Gregori per Tudela de Ter; Sant Guim de Freixenet va passar a denominar-se Pineda de Sagarra, o Sant Hilari Sacalm fou Fonts de Sacalm. En altres casos es va procedir per eliminació simple, en fer desaparèixer la menció al santoral, com en els casos de Sant Hipòlit de Voltregà, que va ser reduït a Voltregà, o el de Sant Feliu de Guíxols, que esdevingué Guíxols, com també va succeir amb Sant Esteve Sesrovires.

La irrupció d'una memòria col·lectiva

El nomenclàtor és un marcadore temporal que adopta la seva pròpia perspectiva històrica, ja que denomina, suprimeix o modifica noms i reconeix persones o accions d'àmbits socials diferents de tipus polític, econòmic, religiós, cultural... Si fins aleshores era habitual que singularitzés persones de les elits polítiques o econòmiques, en el context de la Guerra Civil l'ambient revolucionari a voltes va seleccionar la marginalitat o va homenatjar milicians locals morts al front; en definitiva, com sabem, es tracta d'una decisió dels ajuntaments, tant pel que fa al canvi del nom del poble com al dels carrers, de caràcter intencional, ja que pretén recrear el passat, actuar sobre el present i projectar el futur. Un futur que, si jutgem per la nova toponímia municipal de la Catalunya de la rereguarda, es projectava emancipat de la tutela simbòlica de ressonàncies religioses.

Els canvis denoten com els homes, i poques dones, de tradició social pagesa i obrera, que accedien als ajuntaments, foguejats en els comitès antifeixistes, se sentien portadors d'unes memòries, pretenien rehabilitar noms i fets de la seva tradició política. Així l'obrerisme de la CNT a Girona pretengué generar una toponímia pròpia de les tradicions inventades, que, com sabem, tenen funcions legitimadores, transformadores, mobilitzadores i cohesionadores en establir vincles emocionals d'adhesió característics dels moviments socials. És significatiu, tanmateix, que les propostes anarcosindicalistes es formulin l'agost de 1937 i l'octubre de 1938, amb posterioritat a la crisi del 27 de març de 1937, quan dimitiren els representants de la CNT, als Fets de Maig i a la seva exclusió definitiva del govern de Catalunya el 29 de juny del mateix any. Tot i que les propostes no reeixiren, desestimades per l'ajuntament, són significatives d'un imaginari que, de ben segur, compartia la cultura anarquista (Casanova 1997; Monjo 2003; Aisa 2006): «tenemos nosotros un santoral más completo, más extenso [que] ha iluminado a la Humanidad [en su] emancipación» (Gerona 1937, 11 de juny). El repertori incloïa Anselmo Lorenzo, Marx, Kropotkin, Bakunin, els germans Reclus, Ricardo Mella, Zola, Victor Hugo, Jaurès, Malatesta, Tolstoi, Rousseau, Germinal, Gorki, Joaquín Costa, Giner de los Ríos, Concepción Arenal, Cervantes, Pablo Iglesias, Lluïsa Michel o Voltaire. Com també noms de «màrtirs de la libertat», com ara Servet, Bruno, Seguí, els màrtirs de Chicago, Ferrer i Guàrdia, Galileu, Viriato o Espàrtac. Sense bandejar tampoc «a nuestros héroes de la guerra», com Ascaso, Durruti, el capità Jubert, Domingo Tarradell, Miaja o el coronel Rojo.

Fer la revolució i guanyar la guerra a la Catalunya de 1936-1938, un binomi contradictori que palesa els dèficits en cultura cívica de l'Espanya contemporània, marcada per una cultura de guerra civil (Ucelay de Cal 2004), és a dir, una polarització, una divisió de creences, imaginaris i memòries que expliquen una societat poc consensual. La batalla dels noms de pobles i de carrers i places és una mostra, potser marginal, d'aquesta confrontació.

En l'època contemporània, les polítiques de memòria formen part de la tasca de nacionalització dels individus, ja que pretenen la incorporació i acceptació d'un determinat passat que els serveixi per a definir-se com a col·lectivitat diferent de les altres. La revolució durant la Guerra Civil comportà una divisió profunda de la societat catalana, que va tenir, com hem vist, reflex en la irrupció d'un nou imaginari memorialístic que suggereix una societat plena de fractures internes: violenta guerra de classes,

conflicte ideològic entre lleialtats de caire religiós i confrontació entre nacionalismes antagònics. Les expressions simbòliques d'una nova cultura política en una societat marcada profundament pel conflicte bèl·lic són intents, irrupcions en l'espai públic de nous referents que indubtablement remetent a les tesis gramscianes d'hegemonia cultural de les identitats polítiques (Beramendi 1998).

La funció social de la memòria, indicativa dels consensos i dels conflictes de qualsevol societat oberta, com les expressions de les memòries col·lectives, reproduïx les relacions de poder; els canvis en els noms dels carrers són, de fet, la memòria del poder. Sovint, com succeí durant la Guerra Civil a Catalunya, hi ha memòries no incorporades al relat oficial, i les seves expressions en l'espai públic són meres irrupcions. Abans de 1936, com després de 1939 i, àdhuc, de 1979 en endavant en la transició política a la democràcia postfranquista, trobem onomàstiques i toponímies d'una semàntica revolucionària, irrupcions producte de l'excepcionalitat del moment, quan les memòries dels sectors populars, marginals, alternatius, obtenen un reconeixement en una toponímia, la catalana, caracteritzada, en la llarga durada, per l'elitisme, l'androcentrisme i el nacionalcatolicisme.

Símbols i mites al front i a la rereguarda catalana

Hem comentat, fins ara, les mutacions simbòliques de nomenclatura i toponímia en l'espai públic, canvis que persistiren en la denominació de l'esforç a la rereguarda, sigui en el desplegament de la nova escola unificada com en altres serveis públics. Així, documentat a l'*Atlas de la Guerra Civil* (Hurtado, Segura i Vilarroya 2010), trobem que les llars de primera infància o les «cases de vells» a Barcelona van adoptar els noms d'Ignasi Iglesias, Durruti, Rousseau, Joaquín Costa, Ferrer i Guàrdia, Lluís Sirval, Nicolau Salmerón o Mariana Pineda, i també Francesc Ascaso o Àngel Guimerà, mentre que la Casa de Convalescència es denominà Francesc Layret, o un Casal de Cegues, Pi i Margall.

La defensa passiva generà la construcció de refugis que protegissin dels bombardejos feixistes (Solé i Vilarroya 1986) i l'atenció a la població refugiada de zones de control colpista amb l'avenç de la guerra. Així, trobem a Barcelona refugis-menjadors que honoren Frederica Montseny, la Pasionaria i Eliseu Reclus, o menjadors populars que adopten els noms de Salvador Seguí, Lluís Companys, Ferrer i Guàrdia, la URSS o Sebastià Faure, com

també establiments i institucions d'assistència social que fan memòria de Lenin, Pablo Iglesias, Maurín, el Proletariat o Àngel Guimerà.

La sublevació militar del 19 de juliol de 1936 fracassà a Catalunya i possibilità, amb la fragmentació del poder, la lògica revolucionària sobre la propietat, els béns i les persones, amb la pràctica de la violència a la rereguarda, les col·lectivitzacions i la creació de l'exèrcit popular. Així també, les columnes de voluntaris que marxaren al front adoptaren denominacions tributàries de les plurals cultures polítiques antifeixistes: Lenin, Maurín, Marx, Los Aguiluchos, Noi del Sucre, Macià-Companys a la capital; a Mataró, Malatesta (CNT-FAI) i J. Maurín (POUM), o, a Sabadell, Francesc Layret (ERC). Fins al maig de 1937, romangueren les denominacions adoptades l'estiu de 1936, però fou suprimida la columna Lenin (POUM) i, amb la reorganització de l'exèrcit, la columna Marx esdevingué la 27a Divisió (PSUC); la columna Durruti, (CNT), la 26a, o la Macià-Companys (ERC), la 30a. En l'imaginari del front s'imposen lògiques per tal de guanyar la guerra que desplacen, com a la rereguarda, dimensions múltiples dels canvis revolucionaris; també pel que fa al conreu de símbols i mites (Hurtado, Segura i Vilarroya 2010: 108 i 151-154).

La Guerra Civil i la revolució social a Catalunya significà, doncs, l'establiment de símbols i mites de nous tipus en l'espai públic, en el nomenclàtor, en la toponímia i també en els dispositius militars i de la rereguarda. És així com, d'acord amb la definició canònica dels símbols com aquells elements sensibles que es prenen com a signe figuratiu d'uns altres per raó d'una analogia que és percebuda per l'enteniment, la nova tradició expressa conceptes de tipus religiós (Delgado 1992; Thomàs 2014), filosòfic o social de què se sentien tributàries les forces socials i polítiques hegemòniques del catalanisme i l'obrerisme en aquella concreta i singular conjuntura que capgirà hegemonies de llarga tradició a Catalunya.